

Олена Сушиї

ЦІННОСТІ ТА ПРІОРИТЕТИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: «ДУМАЙ ГЛОБАЛЬНО, ДІЙ ЛОКАЛЬНО!»

У статті здійснено спробу філософської концептуалізації, соціологічної конкретизації та практичної реалізації проблеми формування громадянськості в сучасній Україні. На основі результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань Інституту соціальної і політичної психології НАПН України висвітлено окремі аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, зокрема, загальні тенденції, рушійні сили та мотивація до громадянської мобілізації та самоорганізації українських громадян.

Ключові слова: громадянин, громадянське суспільство, громадянська освіта, громадянська компетентність, суспільно-політична активність, протест.

Olena Sushyi. Values and priorities of the civil education: «Think globally, act locally!» *In this article philosophical concepts, sociological approaches and practical realization of citizenship of contemporary Ukraine has been made. Under national representative surveys the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine some aspects of Ukrainian civil society are investigate, i.e. common tendencies, common roots and motivation of social mobilization and self organization of Ukrainian citizens.*

Key words: citizenship, civil society, civil education, civil competences, social and political activity, protest.

Україна переживає чи не найскладніший момент у новітній історії свого існування як незалежної держави. Драматичні й буреломні події 2013–2014 років, виклики територіальній цілісності та національній безпеці 2014–2015 років, а також невизначеність перспективи стабілізації ситуації у найближчому майбутньому вимагають рішучих дій щодо захисту та зміцнення української державності. З огляду на це особливої значущості набуває питання загальнонаціональної консолідації України, утвердження та об'єд-

нання навколо нових консолідуючих цінностей. Ці завдання не є новими для нашої країни, проте у сучасних реаліях вони набувають нової конотації, а іноді і нових значень. Так, на зміну національній ідеї як чинника національної консолідації нині приходить ідея громадянськості, яка спроможна збудити національну самосвідомість та громадянську активність для відстоювання національних інтересів і загальних цінностей, що зміцнять Українську державу, її цілісність. Як справедливо зазначив знаний український науковець і громадський діяч Богдан Гаврилишин, Україні потрібна не національна ідея, а національна дія [3].

Попри те, що проблема громадянськості належить до тих проблем, які ніколи не втрачають своєї актуальності, особливо важливу роль вона починає відігравати саме у складні періоди розвитку суспільства і держави. Саме таку ситуацію нині й спостерігаємо в Україні. Цілком очевидно, в контексті названих вище загроз та викликів, що постали перед країною, виховання громадянськості має стати одним з пріоритетних напрямів державної політики, оскільки інститут громадянського виховання, на думку багатьох експертів, усе ще не асоціюється з широкою державною практикою громадянської освіти [9]. Розв'язання цієї проблеми, з одного боку, неможливе без чіткого розуміння, що ж таке громадянськість, у чому вона виявляється, як її розвинути? З іншого боку, важливо розуміти, що саме заважає чи не вистачає українцям для громадянського самовизначення, громадянської самоорганізації та громадянського самовиявлення?

Пропонована стаття є спробою філософської концептуалізації, соціологічної конкретизації та практичної реалізації означеної проблеми. Отже, у першій частині буде визначено сутнісні основи та форми вияву феномену громадянськості; у другій – на основі результатів всеукраїнських репрезентативних опитувань Інституту соціальної і політичної психології НАПН України* буде висвітлено окремі аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, зокрема, загальні тенденції, рушійні сили та мотивація до

* ІСПП НАПН України регулярно проводить масові опитування за всеукраїнською репрезентативною вибіркою, кількісний склад якої становить, як правило, понад 2000 респондентів.

громадянської мобілізації та самоорганізації українських громадян; зрештою, буде окреслено проблемні питання громадянського самовизначення та самовиявлення українців і запропоновано рекомендації щодо напрямів їх системного розв'язання.

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що ідея громадянськості незримо існує з тих давніх часів, як з'явилися перші паростки державності, а людина стала на шлях усвідомлення своєї соціальної сутності. Пізнання цього феномену в філософській та політико-правовій думці відбувалося через осмислення проблем людини, суспільства і держави. Про феномен громадянськості активно міркували мислителі минулого: Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант, В.Гегель, А. де Токвіль та ін. Своєї практичної реалізації ідея громадянськості набула в модерну епоху з появою національних держав і націй. На цей історичний момент – розгортання національних революцій та створення європейських національних держав – теоретична рефлексія феномену громадянськості пройшла шлях від визнання людини політичною істотою (Аристотель) до проголошення всесвітнього громадянського стану (І.Кант), а категорія «громадянськість» стала невід'ємною складовою концептуального виміру та тезаурусу європейської версії громадянського суспільства – стану, в якому протягом останніх трьох століть еволюціонувало західне суспільство.

Зосередженість у концентрованому вигляді у концепті «громадянськість» багатьох ідеалів дотепер залишає цей феномен у лоні наукового пізнання і розкриття громадянських сил суспільства. Генезис «простору громадянськості» як культурно та історично обумовленої форми самоорганізації визначається залежністю відносин у семантичному полі «особистість – суспільство – держава», що дає змогу моделювати громадянськість як складно-структурований, багатофункціональний феномен у трьох ракурсах: антропологічному (громадянин), соціальному (громадянське суспільство) і політичному (демократична політична система). Відповідно, дослідження цього феномену представлено у таких парадигмах: політикоцентрична, домінантою якої є держава; соціоцентрична, в основу якої покладено дослідження передусім структури та сутності громадянського суспільства; культурцентрична, в

якій пріоритет належить дослідженню людини, її інтересів, потреб і характеру відносин з державою [7].

Осягнення сутності громадянськості як вищого ступеня громадянської зрілості особистості потребує її всебічного бачення – як цілісності у розвитку. Як засвідчує історичний досвід країн розвиненої демократії, виникнення громадянського стану відбувалося разом зі становленням таких політико-правових, соціально-економічних та культурних умов, які зумовили появу наскрізної функціональної системи інтеграції інтересів людини, суспільства і держави, нині представлені на рівнях демократичної правової держави, громадянського суспільства, громадянської суб'єктності.

Отже, визначаючи громадянськість іманентним станом людини, суспільства і держави, зважатимемо на те, що громадянськість, з одного боку, виступає якісною характеристикою різних видів діяльності соціальних спільнот, суть якої полягає в тому, що вона є мірою самореалізації людини як громадянина. З іншого боку – це інтегративний комплекс якостей особистості, що визначає її соціальну (громадянську) спрямованість. Зрештою, громадянськість передбачає динамічний ціннісно-правовий зв'язок людей (спільнот) як громадян з певною державою, реалізований через їхнє ставлення до прав та обов'язків, закріплених у відповідних нормативних актах, а також у звичаях і традиціях. Таким чином, соціально-історичну та духовно ціннісну основу громадянськості становлять відносини у системі «громадянин – суспільство – держава», що зумовлюють генезис і розвиток цього феномену. А її формування як фундаментальної духовно-моральної якості, світоглядної і психологічної характеристики особистості [8] – є головним завданням і результатом громадянської освіти та виховання.

Формування громадянськості особистості в Україні вже багато років залишається досить гострою і актуальною проблемою. Її зміст, зазначає В.Вейсова, виходить з наявної суперечності між соціальною потребою в зрілій громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Внаслідок занедбаності в останні два десятиліття громадянської освіти та виховання, стихійного характеру соціалізації молодого покоління та інших причин, громадянськість, як якість людей, не властива більшості з них. [2, с. 71.]. Цілком погоджуючись зі справедливим

зауваженням дослідниці, хочемо звернути увагу саме на «інші причини», які не лише стримують розвиток громадянської суб'єктності, гальмують громадянську активність членів суспільства, але й заважають зміцнити державу, її цілісність.

Глибинні процеси суспільно-трансформаційних змін та особливості психосоціальної культури нашої країни багато в чому зумовили і характер, і динаміку змін у всіх сферах суспільних відносин. Незавершена фрагментована демократизація українського суспільства і держави породила подвійну інституційну систему та подвійність людської самосвідомості. З одного боку, «інституційна гіперповноцінність» (Є.Головаха, Н.Паніна) українського суспільства зростає згоди людей жити в такому інституційному просторі, де діють, і старі і нові інституції, які забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [4, с. 15]. З іншого – «психосоціальна інфляція» і структурна розмитість важливих сфер колективної психіки спричинила патопсихологічний стан, в якому, зокрема, Україна, за даними моніторингу загальносистемних змін (Л.Бурлачук, Е.Афонін, О.Донченко), перебуває з 2006 року [1].

Звідси походить існуюча суперечність між соціальною потребою в зрілої громадянськості членів українського суспільства та реальним рівнем її розвитку. Формуванню громадянської суб'єктності та громадянського суспільства, що вимагає розвитку механізму самоорганізації як кожної особистості, так і соціуму загалом, протистоїть двоїстість інституційного дизайну, який характеризується низькою сприйнятливістю до сучасних викликів, а також сталим тяжінням до скорочення потенціалу громадянського суспільства, перекладанням управлінських видатків на населення. За таких умов суспільство, навіть прагнучи до стратегічних цілей, на практиці потрапляє в фазу розриву у своєму розвитку, коли його громадянський потенціал витісняється за межі впливу на прийняття суспільно-політичних рішень. Як наслідок – суспільна недовіра, розчарування і психологічна втома від політиканства трансформувалися в політичну пасивність, дистанціювання громадян, їх капсулювання в мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, що містять досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки.

Попри це, революційні події 2004 і 2013–2014 років стали своєрідним політичним рубіконом для України, які зробили якісно іншим Українське суспільство і громадян. Майдан-1 залишився в історії незалежної української держави символом пробудження політичної свідомості українців, часом народження громадянського суспільства. Майдан-2 продемонстрував тектонічні зрушення в мотиваційній спрямованості суспільної консолідації, адже балансує на межі суспільного розмежування та регіональної дезінтеграції, українці показали нечувані приклади громадянської самоорганізації, мобілізації та самовідданості. Осмисленню цих процесів присвячено чимало наукових праць, вони і надалі залишатимуться у полі зору науково-експертної спільноти. Але в контексті аналізу феномену громадянськості згадування цих подій зумовлено іншим фактом.

Добре відомі незначні статистичні показники членства громадян в функціонуючих громадських об'єднаннях в Україні, які частково пояснюються давніми (пострадянськими) традиціями недовіри до будь-яких форм громадянської активності. Втім, результати постреволюційних опитувань громадської думки (як 2005 р., так і 2014 р.) демонструють, так би мовити, «аномальний» сплеск показників, який віддзеркалив сплеск громадянської активності мас під час революцій та подальше неминуче зниження залученості населення у політичні акції. Такий сплеск можна пояснити через феномен так званого «зсунутого залучення» (shifting involvements).

Поняттям «зсунутого залучення» в західній політичній думці позначають сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, а власне те, що політична та суспільно-громадська активність сучасних громадян є епізодичною ситуативною і зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [11]. Проте, якщо в умовах сучасних розвинених демократій зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках чи традиційних добровільних об'єднаннях не є свідченням про втрату здатності громадян

до політичної мобілізації на національному чи місцевому рівнях у разі загрози суспільним інтересам, то спалахи громадянської активності в українців скоріше є наслідок «затребуваної безвиході».

Зважаючи на це, для більш чіткого та об'єктивного висвітлення стану громадсько-політичної залученості населення України звернемося до результатів всеукраїнського репрезентативного опитування ІСПП НАПН України, проведеного у жовтні 2012 року [14]*, та зупинимось на тих аспектах, які висвітлюють соціально-психологічні особливості ставлення громадян до громадської активності та їх готовність долучитися до участі у суспільно-політичному житті.

Передусім впадає у око вкрай низька оцінка українців власної спроможності впливати на ситуацію в країні. Так, переважна більшість українців (78,6%) не вважає, що мають особистий вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо них, і лише 10,8% опитаних мають протилежну думку. Свою неспроможність впливати на суспільні процеси громадяни пояснюють тим, що для цього немає реальних механізмів (25,7%), такими питаннями мають займатися ті, хто на цьому розуміється (25,7%), це нікому не потрібно (26,2%). Ще 12,8% зазначають, що не відчують у цьому потреби. Такий розподіл відповідей характерний для представників усіх вікових категорій кожного регіону України. Звернемо увагу на важливу, на наш погляд, закономірність: чим вища освіта, тим більша частка респондентів наголошує саме на відсутності реальних механізмів, ніж відсутності запиту на власну активність, а чим нижчий рівень освіти, тим більшою є частка респондентів, які виправдовують власну інертність відсутністю ефемерної потреби.

Попри зневірення у власних силах більшості наших співгромадян, адже 65,3% погодилися з судженням «такі люди, як я, не мають можливості впливати на дії влади» і лише кожен п'ятий (19,1%) з опитаних з цим не згодний (вагаються з відповіддю 15,5%), майже стільки ж (57,4%) погоджуються з тим, що «люди

* Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 15 – 22 жовтня 2012 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 2007 респондентів у 210 населених пунктах, з яких 96 – міські, 114 – сільські. Похибка вибірки становить 2,8%.

повинні більше брати участь у політичному житті та поточних державних справах» (14,3% не згодні, 28,3% вагаються з відповіддю). Припустимо, що потенційній готовності долучитися до участі у суспільно-громадському житті, мабуть, заважає те, що половина (49,8%) респондентів не знає, що робити, аби їх голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми, і лише 14,7% вважають навпаки (ще 35,5% вагаються з відповіддю).

Закономірно, що за такої низької оцінки власної громадянської компетенції та не розуміння механізмів, за допомогою яких можна реалізувати власну громадянську ініціативу, на той час участь у роботі громадських організацій брали лише 4,5% респондентів, ще 33,6% визнали, що не брали, але хотіли б брати в майбутньому, і більше половини (62%) опитаних заявили, що не беруть і не збираються брати у майбутньому.

Проте на цьому тлі спостерігалися спалахи іншої форми громадянської активності – протестної. Серед існуючих форм суспільно-політичної активності вона традиційно вважається найбільш крайньою. Адже відсутність можливості впливати на стан справ у країні є однією з причин посилення агресивної конфронтації та радикалізації суспільних настроїв, особливо за умов низької оцінки соціально-економічної ситуації, що проявилось, насамперед, у подіях 2004 і 2013–2014 років в Україні, а також інших локальних конфліктах у сфері суспільно-політичних відносин в Україні.

Власне, результати всеукраїнського репрезентативного опитування ІСПП НАПН України, проведеного у березні [10]*, травні [12]**

* Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 15–21 березня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1998 респондентів у 197 населених пунктах, з яких 87 – міські, 110 – сільські. Похибка вибірки становить 3,2%.

** Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 13–19 травня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1905 респондентів у 154 населених пунктах, з яких 66 – міські, 88 – сільські. Похибка вибірки становить 3,2%.

та грудні [13]*** 2014 роки, свідчать, що 63,9% опитаних молодих людей віком від 18 до 29 років досі вважають, що не справляють вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо, і лише 15,9% дотримуються протилежної думки. Посилнос соціальну напруженість і те, що більшість молодих людей невдоволена можливостями свого впливу на ситуацію, в якій протікає їхнє життя. Тією чи іншою мірою задоволені ними лише 15,8% опитаних, тією чи іншою мірою не задоволені – 53,6% (не визначилися 30,5%).

Закономірно, що за умов, коли до невдоволення загальним станом справ приєднується зростаюче почуття власного безсилля, більшість опитаних молодих людей вважає: аби відстояти власні інтереси та права, необхідно за них боротися (82,9%), і що доля країни залежить від кожного з нас (66,8%).

Прагнення змінити існуючий політичний чи соціально-економічний порядок можуть мати вельми різні форми соціально-політичної активності, проте поширення радикальних настроїв актуалізує її прихований внутрішній потенціал передусім у формі протестної активності. Так, на думку 61% опитаної молоді, доведений до відчаю народ має сьогодні моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу (не згодні 15,1%, вагаються з відповіддю 23,8%. Погоджуються з тим, що нині масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще, 44,4% молодих людей (не згодні 25,6%, вагаються з відповіддю 30%). Попри те, що більше третини опитаних (37%) вважають, що масові виступи протесту не мають сенсу, адже їхніми плодами користуються лише політики та олігархи, майже стільки ж не згодні з цим чи вагаються з відповіддю (28,8% і 30%, відповідно). Подібним є розподіл відповідей щодо судження, що ані перший Майдан, ані другий не досягли своїх цілей, отже потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану

*** Масове опитування громадян було проведене ІСПП НАПН України 18–25 грудня 2014 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитування проводилося методом інтерв'ювання. Опитано 1985 респондентів у всіх регіонах України за винятком АР Крим та територій, не контрольованих українською владою в Донецькій і Луганській областях. Похибка вибірки становить 3,2%.

систему влади. З цим погоджуються 33,2% опитаних, не згодних з цим – 32,4%, вагаються з відповіддю – 34,4%.

Нагадаємо, після того, як 21 листопада 2013 року Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС зростання критичного потенціалу українського суспільства набуло рівня масової готовності та практичної здатності громадян відстоювати свої права та законним способом «тиснути» з цією метою на владу. Серед молоді віком від 18 до 29 років 30% безпосередньо брали участь у масових протестних акціях, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 на початку 2014 року. Ще 42,9% молоді висловлює готовність до участі у масових акціях, якщо такі розпочнуться знову (не схильні до участі чи вагаються з відповіддю – 29,6% і 27,5%, відповідно).

При цьому, готовність до застосування сили, а якщо буде така потреба, то й зброї, у разі виникнення масових заворушень під час проведення мітингів чи демонстрацій висловили 38,6% опитаних. І хоч 50,6% молодих людей не готові до насильницьких дій під час масових заворушень, ще 10,8% вагається з відповіддю, означений відсоток потенційно агресивно налаштованої молоді свідчить про зростання емоційної напруги у суспільстві, яка згодом може перерости в агресивні протиправні дії з боку його найбільш радикальної частини.

Також свідченням лояльного ставлення молоді до радикальних дій є їх позитивне ставлення до неправових «методів» боротьби з корупцією та соціальною безвідповідальністю представників політичної еліти, наприклад, т. зв. «смітничкової люстрації»: 50,6% опитаних схвалює громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки (35% – не схвалює), 59,6% опитаних переконані, сміттєві баки – найкраще місце для корумпованих депутатів і чиновників (20,3% – не згодні).

Загалом поки що протиправні форми протесту користуються найменшою популярністю серед молоді: терористичні акти – 0%, масові бунти – 3,1%, збройні виступи – 4,4%, захоплення приміщень органів влади – 6,7%. Найбільшою – мирні: мітинги – 51,7%; збір підписів під колективними зверненнями – 38,3%;

демонстрації – 35,6% тощо. Ймовірно, досвід минулих Майданів дає підстави для сумніву щодо ефективності їх як інструменту руйнації корумпованої системи влади. Проте все ж таки більшість молодих людей (41,8%) схиляється до думки, що найближчим часом масові заворушення та конфлікти в Україні посиляться. Вважають, навпаки, що послабляться – 29,8%, вагаються з відповіддю – 28,4%.

Державним керманічам варто звернути увагу на те, що серед основних причин, які можуть спонукати до участі в акціях протесту, молоді люди називають як ті, що пов'язані з рівнем життя та життєзабезпеченням: невивплата зарплати, пенсії, стипендії – 43,3%; звільнення з роботи – 38,6%, стрімке зростання цін – 30,7; так і політичні: зрада владою національних інтересів України, ігнорування потреб армії, нові втрати територій – 33,5%; невиконання чиновниками закону про люстрацію, збереження корупції в органах державної влади – 29,1%; порушення прав людини – 27,8%.

Понад те, попри сьогоднішню екстремальну для українського суспільства і держави ситуацію, через війну на Сході країни та економічну кризу найціннішим здобутком є переконання більше половини молодих людей (54,5%) у тому, що яких би економічних успіхів не досягла влада, її нізачо не підтримуватимуть, якщо вона діятиме недемократично. Не згодних з цим – 12,7%, вагаються з відповіддю – 32,8%.

Підсумовуючи наведені емпіричні дані 2012 та 2014 років, можна визнати, що громадянське суспільство – як «сучасний тип соціетальної інтеграції на основі солідарності незалежних особистостей, пов'язаних колективними зобов'язаннями з іншими індивідами, як особливий простір побутування громадянських чеснот – довіри, поваги до іншого індивіда, рівності, справедливості, що лежать в основі норм соціальних взаємодій, як громадянські практики, в яких реалізується забезпечена правовою санкцією держави публічна роль громадянина – громадянська активність» [5, с. 15] – це водночас ідеальний проект, до якого потрібно прагнути, і реальність, яка стає можливою внаслідок активності громадян.

Однак за відсутності практичного досвіду життя в умовах практичної демократії – однієї з ключових умов рівня розвитку

громадянського суспільства в певний відрізок часу, «ступінь» громадянськості як життєвої позиції, інтегральної характеристики та якісної ознаки особистості визначатиметься тим, наскільки ця особистість буде здатна вписатися в соціально-політичні відносини та сприяти розвитку і зміцненню суспільного устрою. Для цього їй потрібні певні знання про реальні механізми і процедури, що, власне, дасть їй усвідомлення своєї громадянської суб'єктності як здатності до перетворення. Це, в свою чергу, і буде ознаками сформованої особистості громадянина, яка, перефразовуючи [6]:

– розумітиме свої права і свободи та вмітиме використовувати їх на практиці в рамках поваги прав і свобод інших громадян;

– відчуватиме особисту відповідальність за свій вибір і свою поведінку, усвідомлюватиме необхідні юридичні та моральні зобов'язання перед суспільством і державою;

– матиме дієве і критичне ставлення до соціальної дійсності на основі вільного особистого вибору, моральних переконань і спонукань, ідеалів рівноправності громадян і суверенітету народу щодо влади;

– буде здатна вести позитивний діалог з владою, іншими громадянами та громадськими об'єднаннями;

– усвідомлюватиме свою громадянську ідентичність – належність до країни, суспільства і держави, їх правового, культурного і мовного простору тощо.

Таким чином, для того, аби дискурс громадянськості не залишився ідеальним конструктом, ключовим завданням громадянської освіти в Україні має стати розвиток навичок, знань і вмінь, які визначатимуть громадянську компетентність особистості. Іншими словами, громадянська освіта має допомогти подолати розрив між актуальною практикою, реальною політичною поведінкою, сприйняттям власної здатності та обов'язку діяти і цінностям громадянського суспільства. Сьогодні Україні не потрібен черговий Майдан, українцям потрібні майданчики конструктивного співробітництва між владою та громадянами – публічна сфера комунікативних практик – для активної участі у здійсненні державної політики, підвищення якості та легітимності управлінських рішень, запобігання зловживанню владою та

її бюрократизації тощо. Деформалізація діалогу влади із громадськістю має сприяти засвоєнню населенням відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських установок.

1. Афонін Е.А. Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні / Е.А.Афонін, О.В.Суший, Л.М.Усаченко // Український соціум. – 2011. – №4. – С.7 – 30.

2. Вейсова В.Э. Гражданственность как социокультурное качество личности: содержание, противоречия и трудности формирования в современной Украине / В.Э. Вейсова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Том 24 (65). – 2013. – № 3. – с. 68 – 79.

3. Гаврилишин Б. С Украины начнется трансформация Европы / Б.Гаврилишин [Електронний ресурс] // Новое время. – 3.01.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/gavrylyshyn/s-ukrainy-mozhet-nachatsya-transformatsiya-evropu-27982.html>

4. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е.Головаха, Н.Панина // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 6. – С.8 – 21.

5. Граждане и политические практики в современной России: воспроизводство и трансформация институционального порядка / [ред. колл.: С.В.Патрушев (отв. ред.), С.Г.Айвазова, П.В.Панов]. – М.: Российская ассоциация политической науки (РАПН); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 318 с.

6. Никифоров Ю.Н., Скалина А.Н. О понятии «гражданственность» / Ю.Н.Никифоров, А.Н.Скалина // Известия Алтайского государственного университета. – 2007. – № 4–3(56). – С. 248–252.

7. Полухин О.Н. Идея, опыт и идеал гражданственности: Философский проект / О.Н. Полухин. – М.: Муницип. мир, 2003. – 363 с.

8. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/33331/

9. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості [Текст]: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Л.А.Снігур; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 32 с.

10. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюса-

ревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. – 56 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

11. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В.Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 24 – 41.

12. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

13. Україна через рік після революції гідності: стан суспільної свідомості. Грудень' 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

14. Українське суспільство напередодні парламентських виборів – 2012: громадська думка та електоральні наміри. Жовтень' 2012: інформаційний бюлетень / за ред. М.М.Слюсаревського; упоряд. Л.П.Черниш. – К., 2012. – 62 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm